

Konok Péter

**Néhány szempont a baloldali radikalizmus, mint alternatív
társadalmi önszerveződés értelmezéséhez**

**Tézisek a „A társadalmi önszerveződés alternatívái a 20. század elejétől 1968-ig
Szovjet-Oroszországban és a Szovjetunióban, valamint Európa más
országában” c. PhD-disszertációhoz**

Kutatásom célja azoknak a baloldali radikális mozgalmaknak a bemutatása és elemzése volt, amelyek a bolsevik orientációjú kommunista mozgalmaktól, valamint a Szovjetuniótól, a kommunista pártoktól függetlenül, illetve azokkal szemben állva alakultak ki és működtek. Természetesen a „baloldali radikalizmus” meglehetősen esetleges megfogalmazás – bizonyos értelemben maga a bolsevizmus is annak tekinthető – ám egy ilyen összetett jelenség megnevezésére nehéz frappáns terminológiát találni. Az általam használt terminus technikusnak vannak történeti gyökerei (először az egyik legnevesebb ide köthető ideológus és mozgalmár, Anton Pannekoek használta), de természetesen buktatói is. Jobbat nem találtam, de természetesen egy szűk kifejezés nem pótolhatja a részletes elemzést.

Munkámban a téma fókuszát némileg szűkíti, hogy egyrészt – sajnos – túlhangsúlyozott a nyugati (nyugat-európai és amerikai) térség, másrészt alapvetően a marxista, vagy legalábbis marxizáló irányzatokra koncentráltam (ebből a szempontból persze a kollektivista anarchizmus kakukktójásnak látszik – története azonban többnyire párhuzamosan fut a többi baloldali radikális mozgalommal, másrészt gyakori a „szintézisre” való törekvés – éppen a jelentősebb történelmi csomópontokban. Ugyanakkor ebben a témában vannak magyar nyelvű publikációk, sőt monográfiák is [Bozóki, Sükösd, majd Seres], amelyek azonban nem egyszer igencsak vitathatóak, a téma meg nem értéséről tanúskodnak. Ennek oka leginkább éppen az,

hogy ezek a munkák az anarchizmust önmagában, teljesen különálló eszmetörténeti *konstrukcióként* kezelik.) Az általam vizsgált irányzatok egyébként még abban sem közösek, hogy „baloldalinak” tartják magukat: sokan értelmezték közülük úgy, hogy kívül állnak a jobb- és baloldaliság rendszerén, mivel a forradalmi cselekvés többé már nem a rendszeren belül, hanem csak avval szemben kereshet alternatívákat. Mindegyik egységes azonban abban, hogy a társadalmat osztályalapon szemléli, abban – különböző leosztásokban – osztályharcot lát. Fontos közös nevező még az önszerveződés igénye – anélkül, hogy különösebb tipológiai bizonyítást végeznénk, kijelenthetjük talán, hogy *a társadalom megszervezésének baloldali radikális formája* magának a társadalmi önszerveződésnek egy bizonyos típusát jelenti. Olyan típust, amely közvetett hatásában tulajdonképpen mindmáig igen komolyan befolyásolja az erről alkotott képeinket; tulajdonképpen leszögezhetjük, hogy a társadalmi önszerveződés igénye a 20. század folyamán alapvetően *baloldali* igényként jelentkezik, és – kortól függetlenül – *radikális* gondolat, amely a fennálló viszonyok meglehetősen átfogó és mélyreható átalakítását tűzi ki célként maga elé.

A munka kronológiai határai meglehetősen esetlegesek és önkényesek. Tény, hogy a 20. század nagy történelmi fordulópontja nem az általam kijelölt végpont, 1968, hanem sokkal inkább 1945. A baloldali radikális önszerveződés azonban nagyjából éppen az 1960-as évek végére jut el addig, hogy kiértékelje és feldolgozza – a maga sajátos módján és eszközeivel – a második világháború, és az utána következő világrend tanulságait, önnön szerepeit. A „régimódi” baloldali radikalizmus 1968 után már elveszti a millión belüli primátusát, és a radikális önszerveződés belép fennhangoztatott „posztmodern” korszakába.

Földrajzi szempontból a csomópontokat maguk az események, illetve csoportosulások jelölik ki. 20. század és forradalom: a téma óhatatlanul Oroszország köré szerveződik. A baloldali radikalizmus, a radikális önszerveződés tulajdonképpen a bolsevizmussal folytatott vég nélküli vitában határozza meg önmagát. És bár a társadalmi önszerveződés igénye a század folyamán szinte mindenütt felmerül, ez alapvetően a kifejlett kapitalizmus mozgalma (a kifejlett kapitalizmus meghaladására irányuló mozgalom). Bölcsője Nyugat-Európa, és Kelet-Európában, Oroszországban, vagy éppen Magyarországon beleütközik az „utolérés” problémakörébe. Erre különféle válaszok adódnak. Én jelen munkámban alaposabban a magyarországi trendeket elemzem, amelyek – egyéb kelet-európai kapcsolataikkal együtt – kiegészítik a nyugati ideológiai fejlődést, bemutatják annak adaptálhatóságát, illetve az

adaptáció korlátait is (ebből a szempontból példaértékű Herman Gorter Leninnel szembeni polémiája).

A téma egyik alapvető problémája éppen magának a „baloldaliságnak” a megragadása; világos, hogy egységes „baloldaltól” a vizsgált időszakban csak olyan absztrakciós szinten beszélhetnénk, amely már alkalmatlan lenne az elemzésre, de még az események pusztán leírására is. Éppen a huszadik század – és különösen a legvége – bizonyította be egyértelműen, hogy sem a „baloldaliság”, sem pedig a „radikalizmus” nem statikus fogalmak (bár *elvi* szinten erről Marx óta mindig beszéltek, gyakorlati következtetéseit ritkán voltak hajlandók figyelembe venni), hanem a mindenkori társadalmi-gazdasági-politikai viszonyok, és egyben – ezzel többé-kevésbé ellentmondásos összefüggésben – a társadalmi, nemritkán pedig egyéni pszichológiai állapotok függvénye. Ez ma már szinte politológiai közhely, ám a múlt század első felében még korántsem volt ennyire egyértelmű. A fő kérdés számomra a negációk struktúrája: mivel (kivel) szemben, illetve mi (ki) ellen kell „baloldalinak” lenni? (E két, látszólag azonos kérdés messzemenően különböző problémákat takar: az elsőre többé-kevésbé egységes válasz született – a kapitalizmussal (burzsoáziával) szemben fogalmazódik meg a „baloldaliság”. A második szempont viszont, a *konkrét* ellenség meghatározása – vagyis az adott harci tevékenység taktikai vetületei – már igen sokrétű, és magában foglalja a „baloldal” belső háborúit; sőt nem ritkán az elsőre is visszahat (népfrontok, osztályközi szövetségek, illetve ezek elutasítása; a nemzeti burzsoázia támogatása az „idegen tőkével” szemben; a „kis nemzetek” kérdése stb. stb.) A kommunizmus (vagyis az anarchizmus) elsődlegesen negációkban fogalmazódott meg, és ezt éppúgy tekinthetjük erősségnek, mint gyengeségnek is. A reálpolitika megkívánta a pozitív állításokat, majd a pozitív cselekvést is; a baloldali radikalizmus – szemben a szociáldemokráciával, illetve az általuk „radikális szociáldemokráciának” (Pannekoek) tételezett bolsevizmussal – az előbbit (jobb esetben) naiv utópiának, (rosszabb esetben) politikai machiavellizmusnak, a „munkások becsapásának” tekintette, az utóbbit pedig (mind a szociáldemokrácia parlamentarizmusát, mind a bolsevik hatalmat) revizionizmusnak tartotta. Ennek megfelelően a bolsevizmus és a baloldali radikalizmus konkrét ellenségképe módosult: az 1920-as évek elejétől a fő veszélyt immár többé-kevésbé egymásban látták (bár a bolsevikok – látva a baloldali radikalizmus relatív gyengeségét – inkább perspektivikus veszélyt láttak ellenfeleikben).

A bolsevik vezetés, és személyesen Lenin 1917-es etatista „pálfordulása” (ami önmagában is komoly elemzések tárgya kellene, hogy legyen) már arra engedett következtetni, hogy a

vezetésük alatt esetleg valóban kialakuló „szocializmus” egyik központi kategóriája éppen az *állam* lesz, amely sem öngyilkosságot elkövetni, sem pedig „elhalni” nem fog, sőt alaposan megerősödik. Ezzel párhuzamosan a hatalom centrumába kerülő bolsevikok hozzákezdtek a „kommunizmus” intézményesítéséhez és egyben kisajátításához (ez sokkal inkább egyazon folyamat két aspektusaként, mintsem elkülönült *politikai* szándékokként jelentkezett). Ez volt a „baloldaliság”, illetve a konkrét esetben a „kommunizmus” körüli viták közege, amely meghatározta a baloldali radikalizmus további fejlődését. A „felek” egymást kölcsönösen utópizmussal, illetve hatalomvágygal vádolták: tulajdonképpen egyik vád sem volt igazán megalapozott.

Amennyiben az általános, tágan értelmezett „baloldaliságot” inkább morális oldalról, mint egyfajta értékek gyűjteményét közelítjük meg, akkor is hasonló eredményre jutunk: nincs, nem létezett egységes „baloldaliság”. Tulajdonképpen szinte lehetetlen olyan értéket találni, amelyet az összes, magát baloldaliként definiáló, vagy kívülről így definiált irányzat, szervezet stb. elfogadna és felvállalna. Ez nem csupán ezeknek a feltételezett „alapértékeknek” (pl.: demokrácia, öngazgatás, szabadság, egyenlőség, szolidaritás stb.) a viszonylagosságát, de *rendszerspecifikus voltát* is jelzik. Mivel ugyanezek az elnevezések már az 1920-as években antagonisztikusan mást jelentenek a radikális baloldal (persze ez is durva leegyszerűsítés) számára, mint a hagyományos – a revizionista szociáldemokratáktól a bolsevikokig terjedő spektrumú – baloldaliak számára, így egy, a radikális baloldallal foglalkozó munka jelentős terminológiai problémákat vet fel, és ez természetesen sok vitára is alapot adott.

A címben is jelölt „20. század” nem pusztán időhatározó szerepet tölt be a „főtéma” mellett: ez a történet tulajdonképpen a század és az önszerveződés *egy lehetséges története*, a baloldali radikalizmus szűrőjén keresztül bemutatva. A baloldali radikális mozgalmakat századunk során számtalanszor eltemették már – 1923 után, 1939 után, 1945 után, 1968 után, a nyolcvanas évek közepén, stb. – és mégis, mindig képesek voltak valamilyen formában megújulni. Ennek néhány okára is igyekeztem kutatásom során válaszokat találni. A baloldali radikalizmusok közös erőssége (és persze egyben gyengeségük is) éppen az állandó és *saját logikai rendszerében* következetes rendszerkritika, a kompromisszumokra való képtelenség. Soha nem folytattak reálpolitikát: így egyrészt soha nem is válhattak hatalmi tényezővé a különféle politikai konstellációkban, másrészt viszont gyakran képesek voltak feltárni az adott

társadalom olyan alapvető ellentmondásait, amelyeket más politikai-elméleti irányzatok nem voltak képesek meglátni.

Ugyanakkor fontos ezeknek a mozgalmaknak és irányzatoknak a megismerése a szűkebben vett (és bár ma nem túl divatos, de engem például kifejezetten foglalkoztató) munkásmozgalom-történet szempontjából is. Bár korábban – objektív, ideológiai okokból – nem kaptak nagyobb figyelmet, és gyakran elhallgatták még a létüket is, valójában – még ha az „oldalvonalról” is – de fontos szerepük volt általában a munkásmozgalom, és még általánosabban véve a politikai gondolkodás fejlődésében. Egyes ritka időszakokban (1918-1922; 1968) komoly tömegerejük is volt, de mégis inkább abból a szempontból fontosak, hogy pusztán létezésükkel, kritikájukkal maguk is formálták a „mainstream” mozgalmak – a kommunista, szociáldemokrata pártok, szervezetek stb. – elméletét és gyakorlatát. Kritikájuk és elemzéseik hasznosak lehetnek a teljes munkásmozgalom megértéséhez is. Különösen igaz ez a „létező szocializmusra” nézve (illetve az időhatárokat kitágítva a bolsevizmus hatalomra kerülésétől egészen a ma is létező „szocialista országokat” tekintve): jól ismerjük ezek legitimizációs ideológiáját, és az annak antitéziseként fellépő „antikommunista” ideológiát is. Kevésbé ismert azonban a „harmadik oldal” véleménye (vagy pontosabban és némi képzavarral az *egyik* harmadik oldal véleménye), amely nem volt ugyan nagyszámú, mégis komoly felkészültségű és tehetséges, megragadó ideológusokkal bírt. Az 1920-as évektől kibontakozó, és lényegében mindmáig tartó „államszocializmus” kontra „államkapitalizmus” vita önmagában is (hasznos) köteteket tölthetne meg, amint ezt az *Eszmélet* c. folyóirat által kezdeményezett vita is bizonyítja. Arról nem is beszélve, hogy a vita a baloldali radikalizmuson belül is érdekes felosztásokat eredményezett. A „államszocializmus – államkapitalizmus” vita magukban az érintett („szocialista”) országokban persze nem volt túlságosan jelentős, hiszen a baloldali radikalizmusnak – bár hagyományai voltak – nemigen akadtak itt képviselői a huszadik század második felében. (Komolyabb baloldali radikális hagyományokkal főként Bulgáriában, Csehszlovákiában és persze a Szovjetunióban számolhatunk. A „jugoszláv modell” is nyújtott bizonyos mozgásteret. Magyarországon a huszadik század első felének mozgalmi már a harmincas évek közepére felbomlottak.) 1968 körül Jugoszláviában is voltak tagjai a Szituacionista Internacionálnak, akik némileg zavaros, mégis lendületes és szuggesztív kiáltványban fogalmazták meg viszonyukat a „létező szocializmus” e sajátos válfajához. Másutt inkább az „emberarcú szocializmus” kialakítása került egy időre napirendre, amely a legkevésbé sem a baloldali radikálisok elképzeléseit tükrözte, és jöttányit sem változtatott az általuk „államkapitalistának” tételezett viszonyokon,

vagy ha igen, akkor inkább megerősítette azokat. A „két világrendszer” radikálisai nemigen találtak közös nevezőt, és ebben tulajdonképpen a bipolaritás domináns ideológiájának egyfajta inverzét adták. A „létező szocializmus” (fél)múlttá válásával az ideológiai zűrzavar csak fokozódott; a visszatekintő elemzés legitimizációs szempontjai Kelet-Európában is egyre erősödni látszanak, és mind jobban a napi politika eszközeivé válnak.

Mindenképpen fontosnak tartottam felkutatni és elemezni, hogy milyen hozadéka van ezeknek a mozgalmaknak – amelyek, ez elég nyilvánvalónak látszik, adott formájukban a *múlt* mozgalmi – napjaink társadalmában. Hiszen számos olyan jelenség, amelyet ma természetesnek tartunk, itt (is) gyökerezik: a bázisdemokratikus elképzelések, a civil szerveződés, az ellenkultúra, de még napjaink reklámtechnikáinak (!) egy része is, amely a szituacionista „aktív esztétika” örököse. Az antiglobalizációs mozgalmak pedig újra rámutattak, hogy a „baloldali radikalizmus” – bár új formákban – de továbbra is jelen van, és részét képezi a kapitalista rendszer kritikájának. Sőt napjainkra nézve egyre fontosabb politikai elvárásként jelentkeznek azok az elképzelések, amelyeket ezek a mozgalmak vetettek fel (nemigen köztudott például, de a környezetpusztítás globális hatásaira és az emberi környezet megváltoztatásának pszichológiai vonatkozásaira először Amadeo Bordiga mutatott rá) és képviseltek már a huszadik század közepe előtt is. Arról már nem is beszélve, hogy a kapitalizmus, az ember és a természet kizsákmányolása nemhogy enyhült volna (hiszen erre strukturális okokból képtelen), hanem a problémák egyre súlyosabbak. A radikális rendszerszintű kritika minden múltbeli valós és viszonylagos kudarca ellenére a jövő (véleményem szerint egyetlenként vállalható) ígérete marad. Rosa Luxemburg „dilemmája” – szocializmus vagy barbárság – soha nem volt égetőbb kérdés, mint napjainkban. És egyre égetőbb lesz. A kudarcok, a tanulságok megértése így messze fontosabb, mint hogy pusztán tudományos érdekességet lássunk benne. Ez azonban nem indokolhatja a tudományos megközelítés elvetését, egy baloldali radikális üdvtörténeti traktátus megírását.

Végül, és a fentiekhez szervesen kapcsolódva némi problémát jelentett még a „radikalizmus” értelmezése is: ha a baloldali radikalizmust alapvetően „baloldaliságánál” fogva helyezük egy adott kontextusba (ott „radikálisként” elemezve), akkor nem éppen ennyire jogosult-e, ha a „radikalizmust” tekintjük kiindulópontnak, és ebből a szempontból nem a baloldal más elemeivel, hanem a radikalizmusok egyéb képviselőivel (jobboldali radikalizmusok, fundamentalizmusok stb.) állítjuk őket relációba. Felmerültek ilyen kritikák. Véleményem szerint azonban ez semmiképpen sem központi kérdés; vannak persze ilyen elemzések,

egyfajta jogosultságukat nem vitatom. Ugyanakkor szerintem a „radikalizmus” *valamilyen* jelző nélkül értelmetlen – csakis az adott politikai szintéren belül nyer megkülönböztető jelentést, avval van kölcsönhatásban. A (mondjuk bal- és jobboldali) radikalizmusok egyenlősítése leginkább az elaggott, mesterségesen táplált totalitarizmus-elmélettel látszik rokonságban lenni, ezért legfeljebb bírálni érdemes – már amennyiben érdemes egyáltalán. A „kommunizmus és fasizmus egylényegűségét” hirdető narratívákat részemről meghagynám a politikai elméletfaragóknak, a történeti legitimitások iparosainak és a lelkes amatőröknek.

Budapest, 2008. február 25.